

Наталія Перепелиця

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ФРЕНСІС ФУКУЯМА ПРО СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Nataliia Perepelytsia

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

FRANCIS FUKUYAMA ABOUT THE MODERN PROBLEMS OF LIBERAL DEMOCRACY

This article analyzes the views of an outstanding researcher of contemporary issues of liberal democracy on the events of recent years, which mark the challenges and problems of liberal democracy. The list of Francis Fukuyama's recommendations for further development of the Ukrainian independent state on the way of integration into the European community is given. The differences between Samuel Huntington's and Francis Fukuyama's approaches to understanding the political development process are also researched. It is marked what exactly the good functioning of liberal democracy depends on. The conditions for the construction of a balanced model of the state are highlighted.

Keywords: bureaucracy, democracy, liberalism, civil society, political accountability, rule of law, trust, strong state, political system

У Другому томі проекту під заголовком «Політичний порядок в мінливих суспільствах» Ф. Фукуяма міститься спроба аналізу того, як сучасні держави еволюціонували, почавши свій шлях від патримоніального, родового устрою суспільства. Крім того, автор хотів показати, яким чином спрощене розуміння процесів розвитку може привести до згубної політики¹.

Ці два томи, по суті, являють собою певні рамки для розуміння процесу політичного розвитку. Сам проект з'явився в результаті спроб переписати і оновити класичну роботу Самюеля Хантінгтона «Політичний порядок в мінливих товариства» (Political Order in Changing Societies), яка вперше була видана в 1968 році. Тема другого тому Ф. Фукуяма, насправді, збігається з назвою першого розділу книги Хантінгтона, яка, в свою чергу, представляла собою розширений варіант статті, яку він опублікував у 1965 році в журналі World Politics.

Існує чимало відмінностей між підходом Хантінгтона і Фукуяма, основною з них – використання історичного принципу, а не тематичного. Фукуяма вважає, що Хантінгтон був неправий по відношенню до великої кількості ключових пунктів. Так, наприклад, він вважав, що найбільш нестабільними товариствами є ті, які знаходяться в процесі модернізації. Ф. Фукуяма також вважав, що як бідні, так і розвинені традиційні суспільства схильні залишатися більш стабільними. Тенденції, що сформувалися після 1968 року в світовій політиці, це не підтверджують: багато суспільств пройшли період модернізації відносно мирно, і сьогодні існують переконливі емпіричні дані про те, що найбільш нестабільними часто виявляються найбідніші і найменш розвинені суспільства.

Однак, існує ключовий пункт, який демонструє спадкоємність між аналізом Хантінгтона і Фукуяма, про який багато сучасних теоретиків в галузі розвитку, судячи з усього, забули. Головний підсумок книги «Політичний порядок в мінливих товариства» може бути сформульовано таким чином: всі хороші речі одночасно не відбуваються. Коли рівень соціальної мобілізації підігривається соціально-економічними змінами, що перевершують можливості політичних інститутів задовольнити вимоги щодо участі, починається, як вважав Хантінгтон, занепад і нестабільність. Він вказував на «розрив» між очікуваннями нового, середнього класу і реальністю, а також на те, як

¹ Фукуяма, Френсис *Политический порядок и политический упадок*. <<http://www.globalaffairs.ru/global-processes/Politicheskii-poryadok-i-politicheskii-upadok-16952>>.

з часів Французької революції цей розрив прискорював руйнування політичного порядку. Він зробив кілька практичних висновків з цих спостережень, в тому числі щодо бажаності встановлення послідовності у розвитку держави і демократії в період «авторитарних перетворень», і ця ідея була пізніше розвинена Фарідом Закарія (Fareed Zakaria), студентом Хантінгтона¹.

Це просте спостереження суперечило основам домінуючої парадигми в американській соціальній науці в середині 20-го століття – теорії модернізації. Як Фукуяма детально пояснив в передмові до видання 2005 року книги «Політичний порядок в мінливих суспільствах», теорія модернізації розглядала різні аспекти модернізації – економічне зростання, зростаючий індивідуалізм, більшу кількість демократії і соціальний розвиток – як єдине ціле, частини якого взаємно зміцнювали один одного. На відміну від цього, Хантінгтон вважав, що політичний розвиток має свою власну логіку, незалежну від економічних і соціальних змін. Він також вважав, що нездатність інститутів розвиватися паралельно може привести до їх руйнування. Його аналіз мав поховати модернізаційну теорію.

Ця фундаментальна концепція продовжує залишатися в центрі уваги двох томів Ф. Фукуями. Він окреслює рамки досліджень з приводу розвитку, головними складовими частинами якого є економічне зростання, соціальна мобілізація, зміни в області ідей і політичний розвиток. Політичний розвиток, в свою чергу, складається з трьох компонентів: держави, верховенства закону і механізмів підзвітності. Всі ці шість вимірювань, на погляд Фукуями, полягають між собою в складних відносинах і, крім того, є суб'єктами своєї власної незалежної логіки і еволюційних змін. Будь-яке суспільство може перебувати на зовсім різних позиціях щодо всіх цих шести вимірювань. Тому Китай має дуже сильну державу, але обмежене верховенство закону і ніякої формальної демократичної підзвітності. Сінгапур схожий на Китай в тому, що стосується швидкого економічного зростання і наявності сильної держави, однак відрізняється від нього, оскільки володіє успадкованою і відносно добре розвинутою судовою системою. І, навпаки, Афганістан має формальний механізм підзвітності (він знаходиться в процесі швидкого саморуйнування), проте дуже слабкий в тому, що стосується верховенства закону, має слабку державу і значно більш повільне економічне зростання. Прогрес в одному з перерахованих вимірювань здатний стимулювати зростання в іншому, однак, як підкреслює Хантінгтон, вони нерідко можуть мати протилежні цілі.

Головна розбіжність, на якій фокусує свою увагу Хантінгтон, існує між соціальною мобілізацією та політичними інститутами. Однак в книзі Фукуями наведено кілька інших відмінностей, що виникли в останні 200 років.

Критичним є потенційний конфлікт між високою за своєю якістю адміністративною державою, з одного боку, і демократією, з іншого боку. Згідно відомим визначенням Макса Вебера, держави є легітимними монополіями примусової сили, тоді як демократії, навпаки, прагнуть обмежити державну владу за допомогою виборів та інших механізмів підзвітності народу.

Добре функціонуюча ліберальна демократія залежить від знаходження правильного балансу між інститутами, концентрує і використовують владу – мова йде про державу – і механізмами обмеження, законами і демократичною підзвітністю. У багатьох частинах світу сьогодні (наприклад, в Росії і в Китаї), а також в історії Заходу головною проблемою політичного розвитку можна вважати зміцнення механізму обмеження сильної держави. Побоювання з приводу концентрованої державної влади, зрозуміло, були і залишаються домінуючою темою в Сполучених Штатах – від революції до «Руху чаювання» сьогодні.

Разом з тим у багатьох країнах, що розвиваються ця проблема має протилежний характер: йдеться про відсутність ефективної держави, здатної забезпечити такі мінімальні суспільні блага як безпеку громадян, суспільну охорону здоров'я, освіту, інфраструктуру, а також інші основні суспільні інтереси. Як сказав Хантінгтон, перш ніж ви зможете обмежити владу, ви повинні бути здатні ввести її в дію, і ми забули про те, наскільки складним і непередбачуваним був процес державотворення в ході історії. Держави тепер поширені всюди на нашій планеті, однак сучасні держави – такі, які характеризуються безособовим ставленням до громадян і не розглядаються як приватні володіння правителів, – такі держави зустрічаються значно рідше.

¹ Фукуяма, Фрэнсис *Политический порядок и политический упадок*. <<http://www.globalaffairs.ru/global-processes/Politicheskii-poryadok-i-politicheskii-upadok-16952>>.

Тому однією з головних тем другого тому є питання про те, яким чином сучасна держава в процесі свого розвитку віддалялася від патримоніального типу держави (патримоніальна держава вважається особистою власністю правителів, а сьогодні цей термін замінений на неопатримоніальну, оскільки в даний час ніхто відкрито не претендує на те, щоб оголосити своєю власністю державу, проте багато хто веде себе саме так). Перша частина книги (всього там п'ять частин) пояснює, яким чином сучасна держава з'явилася в таких розвинених країнах як Німеччина, Британія і Сполучені Штати, тоді як друга частина присвячена спадщині слабкості держави за межами Заходу після західної колонізації.

В Україні немає іншого вибору, крім інтеграції в європейське співтовариство. Про це на публічній лекції в Києві заявив Френсіс Фукуяма¹.

Перш за все, інтеграція – потужний стимул економічних реформ в країні. Крім того, єдина альтернатива ЄС – це фактично союз з клептократичними державами, вважає вчений. За словами Фукуями, шлях України до Європи буде довгим і непростим, але, швидше за все, у неї знайдуться і помічники.

Модель ефективної держави, на думку Фукуями, включає три складові: держава, система права і система цивільних інститутів, які забезпечують відповідальність влади перед громадянами. "Я не впевнений, що це є в Україні, і цього точно немає в Росії", – зазначив учений.

Однією з умов побудови збалансованої моделі держави є імперсоналізація влади. Філософ нагадав, що назва однієї з його книг російською звучить як "Сильна держава", але це аж ніяк не означає, що він схвалює модель путінської Росії, скоріше – навпаки. На думку Фукуями, в Росії складніше побудувати ефективну збалансовану державу – не в останню чергу через величезні запаси ресурсів. Торгівля ними дозволяє підтримувати певний рівень життя без перетворень в економіці. "У російської влади просто немає приводу, наприклад, підвищувати податки для громадян", – зазначає футуролог.

Фукуяма визнає, що протягом останніх 10 років справи у авторитарних режимів йшли краще, ніж у західних ліберальних демократій. І все ж майбутнє – за останніми, вважає він. Китайська модель, навпаки, не має перспектив, оскільки не збалансована по зазначеній моделі.

Футуролог не береться пророкувати, як саме буде відбуватися демократизація України. У цього процесу є ряд необхідних умов – високий рівень освіти в суспільстві, налагоджений обмін інформацією і контроль над владою, а також стабільність правової системи. Але основна умова – це бажання громадян створити демократичну державу і здатність до самоорганізації з цією метою. Індивідуалізм в цій справі не потрібен, впевнений Фукуяма².

Френсіс Фукуяма визнає, що 2014 рік був не найкращим для демократії. По обидва боки Євразії дві супердержави – Росія і Китай – встановлюють свої правила, на Близькому Сході панує хаос ... Демократія тендітна, і за останні чверть століття всі зрозуміли, як важко створювати демократичні інститути, як важко керувати державами і надавати людям те, що вони очікують, без корупції. Це в наш час рідкість³.

25 років тому, коли рухнув комуністичний блок, Ф. Фукуяма передбачав, що багато нових держав і спільнот візьмуть західну модель розвитку. Він навіть пропонував назвати її "датської". Але чи справді така орієнтація на Захід застосовна до всього світу?

На думку Френсіса Фукуями, такі сподівання притаманні багатьом країнам, але реальність така, що далеко не всі зможуть наблизитися до такого ідеалу. Наприклад, сьогодні всі розчаровані Арабською весною, однак коли вона тільки починалася, це був народний підйом проти тиранії. Щось подібне відбувається сьогодні в Україні, та й в інших країнах. Люди виходять на вулиці, щоб вимагати від влади виконання своїх зобов'язань перед народом. Однак найважча частина – і тут ми підходимо до "датської" моделі – полягає в тому, щоб звернути початковий імпульс в створення міцних демократичних інститутів, і тут-то часто настає збій.

¹ Френсіс Фукуяма: *Єдинственный верный выбор для Украины – ЕС*. <http://news.liga.net/news/politics/898193-edinstvennyu_pravilnyu_vybor_ukrainy_es_futurolog_fukuyama.htm>.

² Френсіс Фукуяма: *Єдинственный верный выбор для Украины – ЕС*. <http://news.liga.net/news/politics/898193-edinstvennyu_pravilnyu_vybor_ukrainy_es_futurolog_fukuyama.htm>.

³ Френсіс Фукуяма: *Трудное время для демократии и упадок США*. <http://www.bbc.com/russian/multimedia/2014/09/140924_v_fukuyama>.

Але ж для того, щоб виконувати свої зобов'язання перед народом, уряд зовсім не обов'язково має бути демократичним ... Взяти наприклад Азію, і зокрема Китай, де демократія – зовсім не обов'язкова умова успішного управління.

Френсіс Фукуяма вважає, що таке твердження вірне. Якщо порівняти Китай з Зімбабве або Північною Кореєю, то всім очевидно, що його авторитарне правління набагато ефективніше. І все ж в довгостроковій перспективі є прямий зв'язок між демократією і здатністю влади добре управляти державою, тому що всі авторитарні влади з часом втрачають зв'язок з народом, оскільки ніхто не примушує їх прислухатися до населення¹.

Але, відмічає вчений, Китай кинув досить серйозний ідеологічний виклик ліберальній демократії, тому що він зміг забезпечити більш ефективне управління, ніж, наприклад, демократична Індія.

Фукуяма багато писав про те, що Америка на власному прикладі і завдяки своїй могутності здатна формувати світ за власним образом і подобою.

Френсіс Фукуяма вважає, що він ніколи не стверджував, що Америка є зразком для наслідування. Його концепція полягає в тому, що в кінцевому рахунку закон превалює над силовою політикою, як в Євросоюзі, в той час як Америка все ще занадто покладається на військову міць. Власне, це і послужило причиною для відступу демократії, адже США вирішили, що зможуть змінити світ силою. Але у Америки немає ні ресурсів, ні волі для того, щоб встановити демократію на Близькому Сході або навіть зупинити громадянську війну в Сирії.

А означає це, що вчений розчарувався в західній демократії і навіть вважає, що вона занепадає. Навіть його книга називається "Політичний порядок і політичний занепад". І головним прикладом такого занепаду служать Сполучені Штати. Всі політичні системи схильні до занепаду, або через негнучкості, або в зв'язку з прагненням еліт захопити політичну владу.

У своєму підході Ф. Фукуяма дуже раціональний, він не вводить в рівняння такі невизначені величини як трайбалізм, релігія, страх і ксенофобія, які притаманні людству, які не вписуються у його викладки але, тим не менш, відіграють важливу роль при виборі політичного устрою.

Вчений з готовністю визнає, що це дуже важливі чинники, і успіх демократії – це не зовсім раціональний процес. Американці такі патріотичні зовсім не тому, що вони уважно вивчили всі інші системи і прийшли до об'єктивного висновку, що їх порядок – найкращий. Просто вони були виховані в таких традиціях. Вся проблема в тому, як прив'язати світогляд до системи демократичних інститутів. Але саме світогляд будується з ірраціональних елементів.

Сьогодні Європа виглядає старою і втомленою, як в політичному, так і економічному плані, але при цьому весь світ схоже, рухається етнічними, релігійними, націоналістичними стимулами. Прикладами є Близький Схід або путінська Росія.

Френсіс Фукуяма вважає, що ми можемо стояти біля витоків авторитарного відродження, що не може не турбувати ... Але у демократії є надійна підмога. Якщо в 1970 році в світі було 35 виборних демократій, то в 2014, незважаючи ні на що, таких демократій було вже близько 110. Так що вже не третина, а дві третини світу живуть в умовах демократії. Так, вченого турбують сьгоднішні тенденції, але він впевнений, що прийняття самого принципу демократії і загальне прийняття принципу глобальної економіки зараз поширене набагато ширше, ніж 50 років тому. Тому він сподівається, що світ стоїть на вірному шляху.

Через 25 років після виходу цієї відомої в усьому світі праці він сказав наступне з приводу викладених у ній підходів та ідей².

"Кінець історії" означає закінчення періоду модернізації, його основних процесів. Тобто наприкінці історії ми повинні чітко ідентифікувати оптимальну й найбільш привабливу модель політичного і державного устрою. Такою є демократична держава з ринковою формою економіки. Навряд чи хтось із серйозних аналітиків стверджуватиме, що взірцем такої моделі можуть виступати сучасні ісламські держави або ж Китай. Що реально змінилося за ці 25 років, то це те, що маємо факт зниження престижу демократії, і причина цього, насамперед, економічні кризи в США і ЄС.

¹ Френсіс Фукуяма: *трудное время для демократии и упадок США*. <http://www.bbc.com/russian/multimedia/2014/09/140924_v_fukuyama>.

² Курбатов, С. (2015). Френсіс Фукуяма: "Євромайдан – це грандіозна битва за розширення демократичних форм правління...". *Дзеркало тижня*. <<http://gazeta.dt.ua/internal/frensis-fukuyama-yevromaidan-ce-grandiozna-bitva-za-rozshirennya-demokratichnih-form-pravlinnya-.html>>.

Крім того, спостерігаємо процес конструювання "антидемократичного меседжу", своєрідного виклику демократії з боку, наприклад, Росії і Китаю. Я не думаю, що цей меседж стане панівним, але демократія, на жаль, переживає зараз далеко не найкращі часи». З приводу того, що попри всі складності реального життя, яке засноване на принципах демократії, вона залишається кращою з можливих форм державного правління Френсіс Фукуяма відповів наступне:

«Я думаю, що процес управління державою має підтримуватися, він передбачає відповідальність перед усім населенням країни, а демократія – оптимальний механізм для цього. Альтернативою може бути тільки використання правителями свого становища для особистого збагачення. Прикладом подібної держави є сучасна Російська Федерація. Навряд чи це та країна, в якій хотіла б жити більшість людей. Тому демократія і є зараз оптимальним політичним механізмом. Однак тут можуть включатися й інші механізми, наприклад націоналізм, який використовує демократичні форми й процедури. Гадаю, сучасна Росія переживає величезну ностальгію за радянським минулим і великою імперією. Небезпечно, коли подібні тенденції камуфлюються демократичною риторикою і процедурами».

Основними викликами сучасної демократії, на думку Ф. Фукуяма, насамперед, є економічні проблеми. Так, ЄС тільки нещодавно пережив серйозну економічну кризу. Наступна група проблем пов'язана з міграцією – зараз вони в усіх на слуху. Це, так би мовити, внутрішньополітичні виклики. Є й зовнішньополітичні, пов'язані передовсім із Росією і Китаєм та зростанням їхніх територіальних амбіцій. І подібні виклики мають отримувати рішучішу, ніж зараз, відсіч з боку світового співтовариства.

Ф. Фукуяма вважає, що доля сучасного світу вирішується нині в Україні, бо саме тут змагаються демократичні моделі управління державою та їхні альтернативи. Він висловив думку, що сучасна держава імперсональна, тобто правителі обстоюють інтереси суспільства, а не свої власні. Виразниками цих підходів є еліти. І зараз, на його думку, спостерігається відверте протистояння Заходу та Росії в цій сфері. Путін побудував режим клептократії, який працює на інтереси впливових людей системи, а не всього суспільства. Для такого режиму характерний високий рівень корупції. Це той тип режиму, який намагався побудувати в Україні Янукович. І Ф. Фукуяма вважає, що ті, хто свого часу вийшов протестувати на Майдан, розуміли, що Європейський Союз є іншим, сучаснішим політичним режимом, і вони хотіли собі такий самий. І тут спостерігається вразливість демократії, адже Янукович був демократично обраним президентом. Те саме спостерігається й у сучасній Росії – більшість населення підтримує Путіна. Тобто формально ці правителі легітимні, але водночас їхнє правління провокує небачену корупцію і самозбагачення уряду.

Помаранчева революція і Євромайдан, як вважає Ф. Фукуяма, стали надзвичайно важливими, позитивними й необхідними подіями. Але проблема в тому, що відбувається після встановлення нового політичного режиму. Головною проблемою України після Помаранчевої революції стали проблеми й протиріччя між силами, які прийшли до влади, насамперед між Ющенком і Тимошенко. Вони були зайняті виключно боротьбою одне з одним, що призвело до розквіту корупції. Тому вони й не змогли подолати впливу олігархів, які поступово повернули собі контроль над країною. Наслідки Євромайдану Ф. Фукуяма оцінює більш оптимістично. Нинішнім керівникам, на його думку, вдалося трохи знизити рівень корупції, а також імплементувати принципи публічного менеджменту у процес управління.

Ф. Фукуяма дуже стурбований перспективами розвитку України, де на його думку, справді проводяться серйозні реформи, є багато неурядових організацій, які активно розвивають громадянське суспільство. У цьому зв'язку він вважає, що США і Європейський Союз надають недостатню підтримку здоровим силам в українському суспільстві, особливо в умовах, коли воно наражається на серйозні проблеми, що зачіпають інтереси всього світового співтовариства.

У Ф. Фукуяма багато хороших друзів у нашій країні. Він вважає Євромайдан грандіозною історичною подією, однією з найзнаменніших у наш час. Його значення виходить далеко за межі України. Це грандіозна битва за розширення сучасних форм демократичного правління. Тому він бажає тим, хто прийшов до влади в цей час, навчитися використовувати її в інтересах країни і всього суспільства.

Отже, політична концепція Френсіса Фукуяма, що вже належить до класиків сучасної політичної і соціальної теорії, витримує іспити часом, а тому має стати дороговказом українському суспільству на шляху ефективних реформ всіх аспектів його життя.

References:

1. Kurbatov, S. (2015). Francis Fukuyama: "Yevromajdan – ce grandiozna bytva za rozshyrennya demokratychnyx form pravlinnya..." [Francis Fukuyama: "EuroMaydan is a grand battle for the expansion of democratic forms of government"]. *Dzerkalo tyzhnya* [Mirror of the week]. <<http://gazeta.dt.ua/internal/frensis-fukuyama-yevromaydan-ce-grandiozna-bitva-za-rozshirennya-demokratichnih-form-pravlinnya-.html>>. [in Ukrainian].
2. Francis Fukuyama: *trudnoe vremya dlja demokratii i upadok SShA* [Francis Fukuyama: a difficult time for democracy and the decline of the United States]. <http://www.bbc.com/russian/multimedia/2014/09/140924_v_fukuyama> [in Russian].
3. Francis Fukuyama: *Edinstvennyj vernyj vybor dlja Ukrainy – ES* [Francis Fukuyama: The only right choice for Ukraine is the EU]. <http://news.liga.net/news/politics/898193-edinstvennyj_pravilnyy_vybor_ukrainy_es_futurolog_fukuyama.htm> [in Russian].
4. Francis Fukuyama. *Politicheskij porjadok i politicheskij upadok* [Francis Fukuyama. Political order and political decay]. <<http://www.globalaffairs.ru/global-processes/Politicheskii-poryadok-i-politicheskii-upadok-16952>> [in Russian].